

KİTAB-I DEDE KORKUT'UN METNİ ÜZERİNE**Dr. Vahit ZAHİDOĞLU***

Kitab-ı Dede Korkut, Oğuz boylarının, genellikle de Türk halklarının tarihini, dilini, dünyaya mitolojik açıdan bakışını, etnografyasını aksettiren benzersiz bir edebi abidedir. Her hangi bir yazılı kaynağın, özellikle de Kitab-ı Dede Korkut gibi önemli bir abidenin muhtelif yönlerden tetkiki büyük ölçüde metnin orijinale uygunluğuna, metinsel araştırmanın objektifliğine bağlıdır. Bir alfabeden başka bir alfabeye aktarma kendi halinde metin tertibi değildir. Düzgün tertip edilmiş metnin arkasında bu metnin ait olduğu devrin dil özelliklerini meydana çıkaran ciddi ilmi araştırmalar olmalıdır. Temel anlamda gramatik tahlil oluşturmadan, cümlelerin (metnin) kurulmasında ve hükümün (fikrin) mantıksal-mânâ yönünün gerçekleşmesinde esas malzeme olan kelimelerin gramatik ilişkilerini ve genellikle metnin gramatik enerjisini harekete getiren elementleri yüze çıkarmadan yalnızca aktarma işiyle yetinerek metni tesadüfi yorumlara bırakmanın acı sonuçlarını önceden tasavvur etmek o kadar da güç değildir. Metin tertip edilirken ortaya çıkan yanlışlıklar, linguistik araştırmaların istikametine olumsuz tesir ettiği gibi tarih, mitoloji, onomastika vs. bu metinden yararlanan ilmi alanları da etkilemektedir. Ve artık birbirinden doğan hataların zincirleme reaksiyonunu durdurmak çok ciddi bir sorun teşkil etmektedir.

Kitab-ı Dede Korkut'un neşri ve tetkikiyle daha çok Türk ve Azerbaycan alimleri meşgul olmuşlardır. Adları geniş okuyucu kitleleri tarafından bilinen bu ilim adamlarının tarihi hizmetlerini küçümsemeyerek teessüfle söyleyebiliriz ki, ortak milli kültürümüzün şaheseri sayılan bu muhteşem abidenin metinsel ve linguistik açıdan öğrenilmesi durumu hiç de iç açıcı değildir. Metinsel ve linguistik araştırmaların bir birine mutabık olmaması, metne sistemli yanışılmaması, ses değişimleri ve nüsha farklarının eski yazılı abidelerin ve çağdaş Türk lehçelerinin materyalleri ile mukayeseli şekilde öğrenilmemesi neticesinde çok büyük ölçüde hatalar ortaya çıkmıştır. Bir destan metninde on-onbeş veya otuz-kırk kelime yanlış okunmuş ya da mânâlandırılmış olsaydı bu belki de genel sayı içerisinde o kadar da göze batmazdı. (Kitab-ı Dede Korkut'ta C. Öztelli'nin hesaplamasına göre 2721 kelime olduğunu hatırlatmakta fayda mülâhaza ediyoruz.) Fakat hataların sayısı oldukça çoktur. Kelime ve ifadelerin genel sayısının önemli bir kısmını teşkil etmektedir. Bu hataların bir çoğunu tertipçiler müstensih hatası şeklinde değerlendirip, bir nevi bütün günahları onların üzerine yüklemeye çalışmışlardır. Bu açıdan Vatikan nüshası müstensihine yöneltilmiş suçlamalar daha ağır basmaktadır. Oysa bir çok hallerde müstensih hatası gibi değerlendirilen bu farklılıkların

* Atatürk Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi.

temelinde Türk lehçeleri tarihinin karanlık sayfalarını ışıklandırmak için yeterli olabilecek eski dil hususiyetleri muhafaza edilmektedir.

Bu hususların üzerinden sükûnetle geçilmesi, buz dağının görünen parçasıyla su altında kalan esas kitlesi arasındaki ilişki gibi Kitab-ı Dede Korkut'un metninde de suni ayrılıklar meydana getirmiş, metnin yüzeysel görünüşünün etkisine girilerek eski dil tabakasının farkına varılmamıştır. Bu dil tabakasının açığa çıkmamasında abide transkripsiyon edilirken ortaya çıkan hatalar büyük ölçüde olumsuz rol oynamıştır. Bu hataları kısaca şöyle özetleyebiliriz:

1- İmlâ açısından bu hatalar harflerin grafik özelliklerinin dikkate alınmamasında, harflerin üstünde veya altındaki noktaların sayısının düzgün belirlenmemesinde ("te", "fe", "kaf", "nun", "ğayn" vb. harflerde olduğu gibi), fotokopide bazen birbirine benzeyen "dal", "vav", "re" harflerinin karıştırılmasında, Arap dilinde "huruf-ı ille" olarak adlandırılan "vav", "ye" harflerinin ünlü-ünsüz fonksiyonlarının yanlış şekillerde değerlendirilmesinde vs. ortaya çıkmaktadır. Burada fotokopi sırasında teknik imkânların sınırlılığı da önemli rol oynamaktadır.

2- Metin dahilinde gramatik, semantik ve üslubî açıdan birbirine bağlı olan kelimelerden her hangi birisinin yanlış okunması mantıksal ve gramatik ilişkilerin bozulmasına, diğer kelimelerin de zorla yanlış varyanta uydurulmasına ve sonuçta metnin tahrifine sebep olmuştur. Metni bu yanlışlıklardan arındırdıktan sonra Kitab-ı Dede Korkut'un dilinde birbirinin üzerine yığılmış ve ayrı ayrı devirlere ait üç farklı tabaka ortaya çıkmaktadır.

a) Destanın şifahi şekilde oluştuğu ilk devre ait tarihî-mitolojik kaynaklara bağlanan eski dil tabakası. Bu tabaka ekseri sonraki devirlerde muhtelif tefsir ve yorumların tesirine maruz kalmış, ilk tarihî-mitolojik köklerinden koparılmıştır. (F. Reşideddin'de halac/kalac etnoniminin "kal aç" şeklinde tefsiri veya Kitab-ı Dede Korkut'ta Boğaç adının Boğa ile ilişkilendirildiği gibi). Bu tabaka umumtürk merhalesi kapsamında araştırılmalı ve Altay dilleri (Türk, Moğol ve Tunguz-Mançu dilleri) materyalleri hükmen dikkate alınmalıdır.

b) Destanın ilk kez yazıya geçirildiği, Türk boyları arasında keskin dil farklılıklarının olmadığı devri aksettiren eski dil tabakası. Bu tabaka eski Türk yazılı abideleri (Orhun-Yenisey, Uygur yazıları), eski dil özelliklerini daha fazla muhafaza etmiş Çuvaş ve Yakut dilleri materyalleri, Sibirya arazisindeki Türk lehçeleriyle (Altay, Tuva, Tofalar (Karakas), Şor vs.) mukayeseler neticesinde yeniden ortaya konulabilir. Burada Oğuz dillerine, o sıradan da ana Türkçe'ye mahsus bir takım özellikleri korumuş olan Türkmen Türkçesi materyallerine dikkat etmek gerekir. Bununla birlikte eski çağlara ait Çağatay ve genellikle Kıpçak abidelerinin materyallerine de sıkı şekilde başvurulmalıdır. Unutulmamalıdır ki Kitab-ı Dede Korkut'un oluştuğu devirde saf Oğuz dili anlayışı, Oğuz dilleriyle Kıpçak dilleri arasında ise aşılmaz bir dil sınırı olmamıştır.

c) Destanın son kez yazıya geçirildiği ve önceki devirlerde yazıya geçirmenin izlerini, nisbeten sonraki devrin mahalli ve etnik-medeni "mührünü" aksettiren yeni dil tabakası. Bu tabakayı ayrıca Azerbaycan tabakası olarak da adlandırabiliriz. Kanaatimizce destanın her iki nüshası 15. Yüzyılın ikinci yarısını geçmemek üzere Azerbaycan coğrafyasında yazılmış ve abidenin dili Azerbaycan

Türkçesine uydurulmuştur. Genel olarak tarihî-kronolojik çizgilerini vermeye çalıştığımız bu tabakalar (hem de tarihî merhaleler) arasında belli bir zaman mesafesi vardır. Bu tabakaları birbirinden ayırt etmek için ilk önce Kitab-ı Dede Korkut'un metni cümle cümle, kelime kelime en küçük detaylarına kadar incelenmeli, kelimeler etimolojik süzgeçten geçirilmelidir. Abidedeki yanlışlıkları Gordiyon düğümü gibi bir kılıç darbesiyle çözmek imkânsız olduğu için ilk önce metnin arkitektonik yapısının özellikleri ortaya çıkarılmalıdır.

Söylediklerimizi kanıtlamak için Kitab-ı Dede Korkut'ta yanlış okunmuş ve anlamı düzgün belirlenmemiş birkaç kelime üzerinde durmak istiyoruz.

Kar 'el, kolun dirsekten aşağı hissesi' bu kelime Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı boyunda (2. Boyda) bir kez işlenmiştir: "*Destursuzca Bayındır Hanuñ yağışın basan, altmış biñ kafire kan kusturan ağ boz atnuñ yelisi üzerinde kar turduran Çaflet Koca oğlu Şir Şemseddin çapar yetdi*" (D. 61-1). Vatikan nüshasında bu cümlenin 'ağ boz atnuñ yelisi üzerinde kar turduran' hissesi bırakılmıştır. Bütün araştırmacılar bu parçadaki kar kelimesini 'yağmur' anlamında kabul etmişlerdir. Kitab-ı Dede Korkut'da esas itibarı ile kar kelimesi Çağdaş Türk Lehçeleri'ndeki 'yağmur' anlamında kullanılmaktadır: "*Kar üzerine kan tammış kibi kızıl yañaklum*" (D 199-8); "*Kar ile yağmur yağanda çakmaklu çoban*" (D. 40-3) vs. Oysa Şir Şemseddin'den bahis edilen cümledeki kar kelimesi tamamen başka anlamlı bir sözcüktür. Destanın bir çok yerlerinde olduğu gibi burada da mana ve etimolojik açıdan farklı olan iki kelime birbiri ile karıştırılmıştır. Atın yelisi üzerinde durdurulan kar 'yağmur' hangi mantıkla izah olunabilir? Acaba bu kişi sihirbaz mıydı? Eger atın yelesinin beyaz olduğu veya onun hızlı koşması anlatılmak istenir ise bunu dana anlaşılır bir benzetme ile ifade etmek mümkündür. Ayrıca atın yelesini üzerinde kar turdurmak işi Şir Şemseddin'in igitliğini tavsif edici bir sıfattır. O halde atın yelesini üzerine hiç gün ışığı düşüyor mu?...

Bunları dikkate alarak biz bu cümledeki kar kelimesinin 'el, kolun dirsekten aşağı hissesi' anlamı bildirdiği ve Moğolcadan ödünçleme olduğu kanaatindeyiz. Bu kelime V. V. Radlov ve L.Z. Budagov sözlüklerinde, Uygur yazılarında 'kolun yukarı hissesi; bazı; kol; bilek' anlamlarında geçmektedir.¹ Moğol dilinde kar kelimesi 'el' anlamındadır.² Genel olarak kelime Türk lehçelerinde çok yaygın şekilde işlenen ve Dede Korkut Destanı'nda da bir çok kez rastlanan karı/karu 'kol, bazı' sözcüğüne bağlanmaktadır. Karı kelimesi de yazılı kaynaklarda 'kolun dirsekten aşağı hissesi, bilek, ön kol vs.' anlamları ifade etmektedir. Mukayese için hatırlatalım ki, kol kelimesi de kar kelimesi gibi Türk lehçelerinde ve yazılı kaynaklarda (V.V. Radlov sözlüğünde, Özbek Türkçesinde vs.) hem 'kol', hem de 'el' anlamı bildirmektedir: koli katık 'cimri', koli açık (Türkçe: eli açık), koli yetismek (Azerbaycan Türkçesinde: eli yetismek) vs.³

¹ Drevnetyurkskiy Slovar', Leningrad 1969, s.422; V.V. Radlov, Opit Slovary Tyurkskiñ Nareçiy C.II, S-Gravenhage 1960, s.132; L.Z. Budagov, Sravnitel'niy Slovar' Turetsko-Tatarskiñ Nareçiy C.II, S.-Peterburg 1871, s.12.

² Kratkij Mongol'sko Russkiy Slovar' Moskova 1947, s.48.

³ V.V. Radlov, a.g.e., s.579, 583.

Kolun dirsekten aşağı hissesinin, elin kesilerek atın yelesi üzerinde durdurulması olayının etnografik açıdan eski Türklerde ve Moğollarda tılsım seciyesi taşıdığını söylemek mümkündür. Dövüşte öldürülen adlı sanlı ve cesur düşmanın kesilmiş elinin atın yelesi üzerine koyulması Oğuz dövüşçüsünün sosyal statüsüne ağırlık getirdiği gibi onun düşmanlarını da psikolojik açıdan etkilemiş olmalıydı. Aynı olay Çingiz Han ve Batı Han hakkında tarihi belgelere dayanan kıymetli romanlar müellifi V. Yan'ın 'Sonuncu Denize Doğru' eserinde de aksolunmuştur. Romanda Utboy adlı dövüşçü eğlence sırasında atının yelesi üzerine asılmış kesik elin Harezmsah'ın oğlu İğit Celeaddin'in eli olduğunu iddia etmekle rakiplerini korkutmaya çalıştığı tasvir olunmuştur. Yeri gelmişken gösterelim ki bu romanda yer alan başka bir eski dövüş adetine de –düşmanın kesilmiş başının kulakları delinerek atın terkisinden asılmasına da Kitab-ı Dede Korkut'ta rastlanmaktadır:

Ğafillüce senüñ başuñ men keseyin mi?

Alca kanuñ yer yüzine tökeyin mi?

Kara başuñ terkiye asayın mı?

(Kan Turalı Boyu, D. 196-9)

Şirügüz / Şerügüz "Sırderya". Bu kelime yalnızca onuncu boyda (Segrek boyunda) işlenmiştir. *Üç yüz say cidalı yigit bunuñ yanına cem oldı. Meyhanada biş gün yime içme oldı. Andan Şirögüven ucından Gökçe Deñize degin il çarpdı. Galaba toyum oldı* (D-256)⁴.

Vatikan nüshasında bu boy yoktur. Bu parçada M. Erġin'in "*Şirögüven*" okuduğu kelimeyi Orhan Şaik Gökyay "*Şürügün*" şeklinde vermiş, Fahrettin Kırzioğlu'na istinaden Kars bölgesine yakın Şüreg-el / Şöreg-el ovasının merkezi olan kalenin adı gibi belirtmiştir.⁵

Burada tabii olarak bir soru ortaya çıkmaktadır. Eğer Şürügün'le Şüreg-el kelimeleri aynı yer adlarıysa "*Şürügün*" kelimesinin sonundaki '-ün' eki nasıl '-el' şekline dönüşmüştür? '-Ün' ekinin fonksiyonu nedir? Bu soruya cevap bulmak mümkün değildir. Çünkü bu iki kelime arasında tesadüfi fonetik benzeyişten başka ortak hiçbir şey yoktur. Ortaya konulan grafik kompleksi İtalyan alimi E. Rossi "*Şürügün*", Fahrettin Kırzioğlu "*Şirokavan*", Azerbaycan alimlerinden Hamit Araslı ve Şamil Cemşidov "*Şerur*, *Şeruk*", Samet Alizade "*Şirokuz*" şekillerinde okumuşlardır. Demek oluyor ki, bu okunmuş varyantlarının hepsi kelimenin grafik-fonetik açıdan tahrif edilmesi hesabına ortaya çıkmıştır. Kelimenin sonunda "re" harfi olmadığına göre *Şerur* varyantından bu varyantı ileri süren araştırmacıların kendileri sonraki tetkikatlarında vazgeçmişlerdir. Burada "*Şeruk*" ve "*Şirokavan*" varyantları ile bağlı Arap alfabesini yeni öğrenmeye başlayan müptedilerin bile bildikleri basit bir kuralı hatırlatmak gerekir: "Kef" harfinden önce ve sonra gelen ünlüler ince telaffuz olunur. Terkibinde "kef" harfi olan grafik kompleks yumuşak *k*,

⁴ Metin Muharrem Ergin'in neşrine esasen verilmiştir.

⁵ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkut'un Kitabı*, İstanbul 1973, s.337.

g sesleri ve ince ünlülerle transkribize edilir (Bu harfin geniz ünsüzü olan “ñ” gibi okunduğundan başka).

Kelimenin yazılışında “kef” harfi yerine “kaf” harfi olsaydı bu okunuşlara hak vermek mümkündü. Lâkin kelime “kef” harfiyle yazıldığı için “*Şirokavan*” ve “*Şerukun*” okunuşları doğru değildir. Diğer yandan “*Şerukun uci*” veya “*Şürügün uci*” okunuşlarında bu kelime gurubu üçüncü çeşit tamlama gibi kabul edilirse “*Şerukun*” veya “*Şürügün*” kelimeleri genitiv eki geniz “ñ” ile bitmeliydi.

Orhun-Yenisey yazıtlarında ve Arap alfabeli eski yazılı abidelerde genitiv eki mutlak şekilde ‘geniz n’si ile ifade edilmiştir.

“*Şirögüven*” ve “*Şürügün*” okunuşlarında ince ünlüler seçilse de kelime sonundaki ünsüz düzgün belirlenmemiştir. En önemlisi ise ne “*Şirögüven*” ve “*Şürügün*” varyantlarına üstünlük sağlayan tertipçilerin kendileri ne de başka araştırmacılar aslında uydurma olan bu yer adlarının nerede olduğunu kesin olarak tayin edemiyorlar. Burada durum ister istemez bir Çin deyimini anımsatmaktadır: ‘Karanlık odada kara kediyi bulmak oldukça zor bir iştir. Eğer o karanlık odada kara kedi hiç yoksa böyle bir zahmete katlanmak yani aslında olmayan bir şeyi aramak kendi kendiliğinde anlamsız bir uğraştır...’

Kitab-ı Dede Korkut’un Dresden nüshasında bir kaide olarak sonda yazılan “nun“ harfinin noktası harfin kuyruk hissesinin ucuna yerleştirilmektedir. Bahsedilen kelimedede ise nokta harfin başlangıç kısmı üzerindedir. El yazmasının aynı sayfasındaki dördüncü, beşinci, dokuzuncu satırlarının sonunda “*tavşan*”, “*Uşun*”, “*Oğuzdan*” kelimelerinde “nun“ harfinin ayrı yazılış şekliyle karşılaştırılması gösteriyor ki bahsedilen kelimenin son harfini “n” gibi okumak imkânsızdır. Bu harf mutlak şekilde “z” gibi okunmalıdır. Bu sayfanın yedinci satırındaki “*gaz*”, dokuzuncu satırındaki “*Oğuzdan*”, on ikinci satırındaki “*üz*”, on üçüncü satırındaki “*zindana*” kelimelerinde “z” harfi aynı şekildedir. Demek ki kelimenin doğru okunuğu “*Şirügüz*” veya “*Şerügüz*”dür. Bu açıdan V.V. Bartold’un Rusçaya uygun olarak soru şareti ile verdiği *Улепкозозъ Шерүгүз* varyantı orijinale en yakın okunuştur (Rusçada ‘ü’ ünlüsü olmadığı için ‘yu’ harfi kullanılmıştır).

Bu kelime terkiibine göre iki kısma ayrılır: *Şir / Şer* ve *Ügüz/Ögüz*. Kelimenin ikinci kısmındaki *ügüz/ögüz* şekli müstakil olarak Orhun-Yenisey abidelerinde *ügüz/ögüz* gibi “büyük çay, nehir, derya” anlamında geniş ölçüde işlenmiştir. Hacimce büyük olan Orhun abidelerinin hepsinde -Kül Tigin, Bilge Kađan, Tonyukuk, Küli Çor, Moyun Çor yazıtlarında, Uygur abidelerinde, “Kutadgu Bilig”, “Oğuz Kađan Destanı”, Mahmut Kaşgari Divanı’nda, “Tefsir” adlı eserde vs. onlarca kaynakta bu kelimeye rastlanmaktadır: *Eçim kagan birle ilgerü Yaşıl Ügüz Şantuñ yazıka tegi süledimiz* (Kül Tigin abidesi D-17); *Teñri yarıkadı, yaydıımız. Ügüzge tüşdi.* (Tonyukuk-16). Mahmut Kaşgari de bu kelimeyi aynı anlamda

* V. V. Bartold kelimenin okunuşuna şüphe ile yanaştığı için açıklama da yapmamıştır. S. Alizade’nin *Şirokuz* varyantında da doğru olarak son ses ‘z’ gibi verilmiştir. Lakin naşirin transkripsiyonunda ‘kef’ harfinden evvel ve sonra kalın o, u ünlülü okunuş seçmesi yanlıştır. Oysa, araştırmacı ‘kef’ harfinden önce ve sonra gelen ünlüleri düzgün belirleseydi *Şirügüz* veya *Şerügüz* varyantlarından birine üstünlük vermeliydi.

değerlendirir: “Ügüz Ceyhun ve Fırat gibi her ırmağa verilen isimdir...Türk ülkesinde bulunan bir çok sular, dereler ügüz adıyla anılır.”⁶ Bu sözcük çağdaş Hakas Türkçesinin Kızıl ağzında intervokal pozisyonunda ‘g’ sesinin düşmesi sonucu yaranmış ütü ‘nehir’ şeklinde muhafaza edilmektedir.⁷

“Şirügüz” kelimesinin birinci kısmındaki “Şir/Şer” ‘sözcüğü “Sir/Ser” şeklinin fonetik varyantıdır. “Sir/Şir” kelimesi ise kanaatimizce sarı söztüne bağlanmaktadır. Sarı kelimesi Moğol yazı dilinde “Şira”, Çağdaş Moğol ve Kalmık dillerinde “Şar”, Buryat dilinde “Şara” şekillerinde işlenir.⁸ V. V. Radlov sarı yılan anlamında Altay Türkçesine mahsus “sır yılan” birleşimini gösterir.⁹

Çin Türkistanı'nın Gansu eyaletinde yaşayan Türk dilli Sarı Uygurlar kendilerini “sarığ yuğur”, moğollaşmış Sarı Uygurlar ise “şira yuğur” olarak adlandırıyorlar. Moğol dilli Sarı Uygurlar “şira” kelimesini sarı anlamında kullanmaktadırlar.¹⁰

Üçüncü Uygur abidesinin Çince metninde Sırderya nehrinin adı Ser nehri, Şecere-i Terakime’de ise Sir/Sır suyu şeklinde geçmektedir. Türkmencenin Marı şivesinde sarı anlamında “sırkı” kelimesine rastlanıyor.¹¹

S-ş değişimi Kitab-ı Dede Korkut’taki samı-şamı, süngü-şüngü, asanmışdı-aşanmışdı, Şüklü Melik-Süklü Melik vs. ikili tarzda yazılmış kelimelerde de aks olunmaktadır.

Bu fonetik değişim en eski yazılı kaynakların olgularıyla da teyit edilmektedir. Orhun Yenisey yazıtlarında: san) ʸ (Yen. Yaz.) <san ‘hesap, sayı’, sub ʸ (MÇ 2) <sub ‘su’, sanc- ʸ (MÇ 13, 16, 18, 29, 32, 33, 36) <sanc- ‘sancmak’, sakin- ʸ (MÇ, 11, 46) <sakin- ‘düşünmek’, sık- ʸ (MÇ, 16) <sık- ‘sıkmak’, şıñarı ʸ <şıñarı ‘yarı, yarım’ vs. Orhun Yenisey yazıtlarında s~ş değişimi kelime öncesinde olduğu gibi kelime ortası ve sonunda, bazı eklerde dahi ortaya çıkmaktadır.¹² Eski Türk yazıtlarındaki bu fonetik özellik çağdaş Türk lehçeleri içerisinde en çok Çuvaş Türkçesinde muhafaza olunmuştur.

⁶ Mahmut Kaşgari, Divan-i Lugat-it Türk, C.1, Ankara 1992, s.59. (Burada Besim Atalay kelimeyi ‘öküz’ şeklinde okumuştur.)

⁷ N.G. Domojakov, Zametka O Slove “Ütü” Zapiski Hakasskogo Naučno-İssledovatel'skogo İnstitutu Yazıka, Literaturı i İstorii vıpusk V. Abakan 1957, s.184-185; Z.B. Muhamedova Türkmen Türkçesinin Yomud ağzında uuz ‘nehir, çay’ kelimesinin işlendiğini ve bu kelimenin ütü >ügüz >uuz şeklinde geliştiğini göstermektedir. Bk.: Z.B. Muhamedova, O Nekotorıh Gıdronımov Zapadnoy Turkmenii “Struktura i İstorıya Tyurkskiñ Yazıkov”, Moskva 1971, s.179-180.

⁸ Kratkiy Mongol'sko-Russkiy Slovar', Moskova 1947 s.314; O. T. Molčanova, Jolıtye Tsveta v Altayskom Onomastikone “Tyurkologiya” Leningrad 1986, s.192-193.

⁹ V. V. Radlov, Opıt Slovarya Tyurkskuñ Nareçiy IV, Sankt-Peterburg 1893, s.636.

¹⁰ E. R. Tenişev, B. N. Todayeva; Yazık Jolıtı Uygurov, Moskova 1966, s.7.

¹¹ Z.B. Muhammedova, İssledovonıya po İstorii Türkmenskogo Yazıkı XI-XIV v.v. Aşhabad 1973 s.148.

¹² Sravnitel'no-İstoriceskaya Grammatika Tyurkskiñ Yazıkov Fonetika, Moskova 1984, s.222. Bu değişimin karakteri hakkında farklı fikirler ortaya atılmıştır. V. Thomsen ve V.V.

Başka Türk Lehçelerinde:

sarığ/sarı
 sas/saz
 sub/suv/suğ
 söñik/sünük/sümük
 sıfır/sinir
 sirke
 siñek/sinek
 suvar-
 sopa
 sora-
 sümükür-/sıfır-
 san-
 sağış (<sakınç)
 sil-/sil-

Çuvaş Türkçesinde:

şar/şurā/şur ‘beyaz, açık sarı’
 şur ‘saz’
 şıv/şıva ‘su’
 şāmā/şānā ‘kemik’
 şānār ‘damar’
 şārga ‘sirke’
 şāna ‘sinek’
 şāvār- ‘suvarmak’
 şaba ‘sopa’
 şıra- ‘sormak, aramak’
 şāñgar- ‘sümükürmek’
 şan- ‘düşünmek’
 şuhāş ‘düşünce, fikir’
 şāl- ‘silmek’ vs.¹³

G. Ramstedt Çuvaşçadaki bu değişimin Orhun-Yenisey Yazıtlarındaki art damaksıl (velar) ve damaksıl (palatal) S¹, S² ünsüzlerinin Ş-ye dönüşmesi ile aynı nitelikte (analojik) olduğu kanaatine gelmiştir. Bir çok araştırmacılar o sıradan da Z. Gombocz, G. Ramstedt, M. Räsänen, N.A. Baskakov s¹ ~ş ünsüz değişiminin Türk lehçeleri tarihinin en eski çağlarına bağlı olduğunu söylemişlerdir. Ayrıca Bulgar Türkçesinde ve Macar dilindeki eski Bulgar kelimelerinde aynı fonetik olayın aksolunması bu fikri tasdik eden kanıt olarak gösterilmektedir.¹⁴ Başka Türk lehçelerinde bu değişime sistemli şekilde olmasa da ara sıra rastlanmaktadır:

Azerbaycan Türkçesinin Gazah ağzında şaj (<sac), şancı (<sancı); Türk dilinin Güney Batı ağzlarında Şamsın (<Samsın), şinnen (<senden), şen (<sen); Kazan Tatar Türkçesi ağzlarında şuğuş (<suğuş ‘savaş’), Kırgız Türkçesinde şayla (<sayla- ‘seçmek’), şor-(<sor- ‘emmek’); şıpır- (<stüpür- ‘süpürmek’), Uygurcanın ağzlarında şoguş (<uyg. edb. dilinde soguş ‘savaş’); Altay Türkçesinde şıba- (<sıba- ‘sıvamak’); Tuva (diyal) şarzag (edb. dilde sarzag ‘sarıyağ’); Hakas Türkçesinde şal-

Radlov Orhun Yenisey yazıtlarındaki s~ş değişimini imla özelliği olarak değerlendirdikleri halde S.Y. Malov bunu fonetik olay, P. A. Batmanov diyalekt farklılığı gibi nitelendirmiştir. Bk.: E.R. Tenişev, Pereboy s/ş v Tyurkskiñ Runiçeskiñ Pamyatnikah “Struktura i İstoriya Tyurkskiñ Yazıkov”, Moskova 1971, s.291-292.

¹³ A.M. Şçerbak, Sravnitel'naya Fonetika Tyurkskih Yazıkov, Leningrad 1970, s.161; N.A. Baskakov Vvedeniye v İzüçeniye Tyurkskiñ Yazıkov, Moskova 1969, s.240; Sravnitel'no İstoriçeskaya Grammatika...s.222; H. Paasonen, Çuvaş Sözlüğü, İstanbul 1950.

¹⁴ Sravnitel'no İstoriçeskaya Grammatika...s.222; M. Räsänen, Materiyalı po İstoriçeskoj Fonetike Tyurkskiñ Yazıkov, Moskova 1955, s.151. Ünlü Türkolog E. R. Tenişev s~ş değişiminin Orhun Yenisey yazıtlarında fonetik özellik taşıdığını kabul etse de bunun Çin dili tesiri olduğunu ve iki dilde –Çin ve Türk dillerinde konuşan aristokrat kişiler aracılığı ile ortaya çıktığını kanıtlamaya çalışmıştır. Bk.: E.R. Tenişev, a.g.e., s.294-295.

(<Sal- 'salmak'); şarındı (<sar- 'sarmak') vs.¹⁵ s~ş değişimine Moğolca'da Türk dili ile ortak geçmiş bazı kelimelerde dahi tesadüf edilmektedir: şar (<sar), şicim (<sicim 'ip'), şinc (<sinc 'şekil, biçim'); şava- (<suva- 'sıvamak'); şaltag (<sıltak 'delil, bahane'); şigüü(n) (<sık 'sik'); şinge- (<siñ- 'sinmek') vs. Aynı değişim Tunguz-Mançu dillerinde de yer almaktadır. Bu özellik Moğolcada (Ana Moğolca-Moğol yazı dili- Halha Moğol diyalekti) Si>Şi şeklinde, Tunguz-Mançu dillerinde combinatory şartlardan ileri gelen s/h/ş denkliği şeklinde izah olunmuştur.¹⁶

S~Ş değişiminin karakteri üzerine Türkoloji edebiyatta değişik fikirler söylenmektedir. Kimi Türkologlar bu değişimin genel olarak Türk lehçelerinde, özellikle de Çuvaşçada ı, i, u dar ünlülerinden önce veya terkinde c, ç, ş, z ünsüzleri bulunan kelimelerde baş verdiğini, kimi Türkologlar ise yalnızca birincil ve uzunluktan doğan ikincil ı, i fonemleri önünde meydana çıktığını savunmaktadırlar.¹⁷

Çuvaşçada s~ş değişiminin ı, i ünlüleri öncesinde oluştuğunu ilk kez N. N. Poppe ortaya atmış, daha sonra bir çok araştırmacılar bu fikri desteklemişlerdir.¹⁸ Çuvaşçadaki s~ş değişiminin combinatory-pozisyon şartlardan asıllığını ileri sürenlerle birlikte bu değişimin hiçbir pozisyon şartlarla sınırlanmadığını söyleyenler dahi vardır. Mukayasa et: "N. N. Poppe tarafından söylenmiş s~ş değişiminin ı, i önünde oluşması tezi Çuvaş dili materyalleri ile doğrulanmamaktadır. Karşılaştırılan örnekler gösteriyor ki, Ana Türkçedeki *s¹ foneminin pozisyon şartların etkisi ile Çuvaşçada ş fonemine dönüşmesini kanıtlayabilecek ve alışılmışın dışında olan hiçbir distributive cihet bulunmamaktadır. Muhtemelen Çuvaşçadaki s fonemli ve ş fonemli kelimeler farklı diyalektlere mensupluktan dolayı diyalekt farklarını yansıtmaktadır."¹⁹

Şunu da ilave edelim ki, Ana Türkçede kelime öncesinde ş foneminin olmamasını savunanlar bile s~ş değişiminin Türk lehçeleri tarihinde belli bir yer tutmasını, *sarığ> *siarığ> şur/şura/ şir/şira şeklinde veya eski diyalekt farkı şeklinde ortaya çıkmasından asılı olmayarak sarı > sır/sir/şır/şir/şar değişimini kabul etmektedirler.

¹⁵ Sravnitel'no İstoriçeskaya Grammatika...s.222.

¹⁶ N. Poppe Vergleichend Grammatik der Altaischen Sprachen Theil I, Vergleichende Lautlehre, Wiesbaden 1966, s.29; B. Y. Vladimirtsov, Sravnitel'naya Grammatika Mongol'skogo Pismennogo Yazıkı i Halkasskogo Nareçıye, Leningrad 1929, s.373; V. İ. Tsintsınus, Sravnitel'naya Fonetika Tunguso-Man'curskiş Yazıkov, Leningrad 1949, s.190-191.

¹⁷ Bkz.: Sravnitel'no- İstoriçeskaya... s.222; Emine Ceylan, Çuvaşça Çokzamanlı Ses Bilgisi, Ankara 1997, s.35-38.

¹⁸ N. N. Poppe, Çuvaşskiy Yazık i Yego Otnoşeniye k Mongol'skomu i Turetskim Yazıkam III İzvestiya AN SSSR, VI Seriya, XIX, 1925, Nr.1-5, s.23.

¹⁹ A. M. Şçerbak, Sravnitel'naya Fonetika..., s.161-162.

Bütün bunlara dayanarak Şirügüz / Şerügüz kelimesinin şir/şer kısmının sır/sir/ser sözünün fonetik varyantı olduğunu söylemek mümkündür. Böylelikle de Şirügüz/Şerügüz kelimesinin kuruluşuna ve anlamına göre Sırderya oronimi ile aynı olması açıkça ortaya çıkmaktadır. İlave şerh vermeden bazı tespitlere dikkat çekmek zorundayız:

“Oğuz ilining yurtlarının kün toğuşı Isıg Köl ve Almalık ve kıblesi Sayram ve Kazğurt Tağı ve Karaçuğ Tağı ve temür kazuğı Uluğ Tağ ve Kıçık Tağ ki misning kâni bolur, Yangı Kent ve Kara Kum. Uşbu aytilgan yerlarning içinde ornıda tört ming ve beş ming yıl olturdılar. Takı kaysı uruğı köp bolsa andın pâdişah köterdiler.”²⁰

Bu parçadaki Karaçuk dağı ikinci, üçüncü ve yedinci boylarda “Karaçuğun kapları” ifadesinde anılmaktadır.

Kitab-ı Dede Korkut’un üçüncü ve yedinci boylarında Bayındır Han’a ve Kazan Han’a hitaben ‘Türkistanın direği’ ifadesi işlenir. “Türkistan” istilahu tarihi kaynaklarda değişik sınırlar içerisinde gösterilir. “Sasanlılar ve Araplar çağından başlayarak ‘Türkistan’ adı Mâveraünnehir (şimdiki Özbekistan)in doğusundaki dağlıklara ve şimalindeki ülkelere, bilhassa Doğu Türkistan’la şimdiki Kırgızistan ve Kazakistan ülkelerine verilmiştir...On beşinci asrın bidayetinde yazılan Timur Beğ sefaretnamelerinde dahi Türkistan tabiri Mâveraünnehir dışında yaşayan Türk ülkeleri manasında kullanılmıştır.”²¹ Zaman zaman Sırderyanın orta ve aşağı mecraları da bu istilahla adlandırılmıştır.²²

Türkistan’la komşulukta Kazakistan arazisindeki Balğaş gölünün başka bir adı Kökçe Tengiz’dir.²³

“Dede Korkut Hikâyeleri muhtelif zamanlarda ve muhtelif söyleyiciler tarafından kısmen Orta Asya’da, Sırderyanın aşağı akarlarında (IX.-X. asırlarda) kısmen de Zakafkasya’da (Azerbaycan’da) ve Küçük Asya’nın onunla komşu bölgelerinde (XI.-XIV. asırlarda) yaratılmıştır.”²⁴ “Esas itibariyle bir bozkır kavmi olan Oğuzların merkezi, Sırderya havzasının orta ve aşağı kısımları ile Balğaş gölü etrafı, Uludağ ve Kürtağ mıntıkları olmuştur.”²⁵ Aynı ayrı kaynaklardan verdiğimiz alıntılar Oğuzun batı sınırının Sırderya nehrine dayandığını açıkça ortaya koymakta ve metinde adı geçen Şirügüz’ün Sırderya olduğunu kanıtlamaktadır.

Kuru “kuduz, coşkun”. Bu kelime Dresden nüshasında üç yerde (iki kez kuru-kuru şeklinde) işlenmiştir:

²⁰ Ebu’l-Gazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, Hazırlayan: Zühal Kargı Ölmez, Ankara 1996, s.167.

²¹ A. Zeki Velidi Toğan, Bugünkü Türkîli Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul 1981, s.23-24.s

²² A. Zeki Velidi Toğan, a.g.e., s.24.

²³ B. E. Budagov, Türk Uluslarının Yer Yaddaşı, Bakü, 1994, s.94.

²⁴ V. M. Jirmunskiy, Oğuzskiy Geroičeskiy Epos; Kniga Moego Deda Korkuta. Moskova-Leningard 1962, s.256.

²⁵ A. Zeki Velidi Toğan, Oğuz Destanı-Reşideddin Oğuznamesi Tercüme ve Tahlili, İstanbul 1982, s.144.

*Kuru-kuru çaylara sucu saldım²⁶
Kara tonlu dervişlere nezirler verdüm
Ac görsem toyurdum, yalnızcak görsem tonatdum
Depe gibi et yığdum, göl gibi kıviz sağurdum
Dilek ile bir oğul güc ile buldum*

(Boğaç boyu, D-24)

*Kuru-kuru çaylara su saldum
Kara tonlu dervişlere nezir verdüm...
Dilek ile bir oğulu güc ile buldum²⁷*

(Uruz tutsak olduğu boy, D-138)

*Meger hanım, Oğuzda Duha Koca oğlu Deli Dumrul derlerdi bir er var idi.
Bir kuru çayın üzerine bir köprü yaptırmış idi. Keçeninden otuz üç akça alır idi,
keçmeyeninden döge döge kırk akça alır idi.*

(Deli Dumrul boyu, D-155)

Verilmiş parçalardaki kuru kelimesini bütün araştırmacılar çağdaş Türk ve Azerbaycan dillerindeki anlamında yani 'sulu' kelimesine akis manada kabul etmiş, çayın susuz olması gibi yorumlamışlardır. Oysa 'Çay' kelimesinin mazmununda suyun mevcudluğu anlayışı vardır. Buna göre de çayın susuz olması anlayışı 'çayın kuru yatağı' veya 'kurumuş çay yatağı' şeklinde ifade edilmeli idi. Başka bir yandan, aynı kuru kelimesi verilmiş metinlerde su ve sucu kelimeleri ile de bağlı şekildedir. Bu halde "kuru kuru çaylara su saldum" cümlesini metnin normal mantığına sığdırmak mümkün değildir. Bundan dolayı tertipçiler her iki nüshada işlenmiş olan sucu/sucu kelimesini müstensih hatası olarak kıymetlendirmeye ve M. Ergin neşrinde olduğu gibi bu kelimenin yerine su kelimesini kullanmaya mecbur olmuşlardır.

En son olarak 'Deli Dumrul boyu'ndaki "Bir kuru çayın üzerine bir köprü yaptırmış idi" cümlesinin çağdaş anlamı ile hareket edersek, Deli Dumrul'un büyük bir ordusunun olduğunu ve bu ordunun gece gündüz onlarca kilometre uzanan kuru çay yatağına bekçilik ettiklerini, adamların mecburen Deli Dumrul'un köprüsünden geçmeye zorlandıklarını düşünmeliyiz. Halbuki büyük bir ordu da bu işi başaramazdı. Adamlar yine de Deli Dumrul'a aldırmadan kuru çayı istedikleri yerden geçebilirlerdi. Görüldüğü gibi verilmiş parçalardaki kuru, su, sucu kelimelerinin anlamları, etimolojisi düzgün açıklanmadığı için metin anlaşılmasız hale getirilmiş ve ciddi tahrifler ortaya çıkmıştır. Kanaatimizce, her üç cümledeki kuru kelimesi kur- 'coşmak, taşkınlık etmek' fiilinden türemiştir. Hem mana açısından hem de etimolojik yönden çağdaş Türk ve Azerbaycan dillerindeki kuru, kurumak kelimeleri ile hiç bir bağlantısı yoktur. Bu fiile V. V. Radlov sözlüğünde kurul- 'coşmak, kendini kaybetmek' şeklinde rastlanmaktadır. Aynı kaynaktan adı geçen

²⁶ Vatikan nüshasında sucu. M. Ergin neşrinde bu kelime su şeklinde verilmiştir.

²⁷ Bu parça Vatikan nüshasında yoktur.

file bağlı kurunday 'isyancı', kurus 'çoşma, gazap', kurcıy- 'kızmak, hiddetlenmek', kurca 'çoşkunluk, çoşma', kurulçak 'kararsız, huyu yeğni kişi', kursan- 'çoşmak, kızmak' vs. kelimeler kaydedilmiştir.²⁸ Mahmut Kaşgari sözlüğünde ve Kutadgu Bilig'de işlenmiş kurğır- 'yeğnilik etmek, taşkınlık etmek', kurğu 'zevzek, kararsız, huyu yeğni kişi' (Muk. et: İvek kurğu bolma kılınçın sözlün, Seringil seringın atanur tüzün), Turfan metinlerindeki kurğurmak 'kibirliklik, mağrurluk' kelimeleri de aynı kabildendir.²⁹

Çuvaş Türkçesinde başka Türk lehçeleri ile mukayese de a>o, u değişimi çok yaygındır. Bu değişim dikkate alındığında Çuvaş Türkçesindeki kara 'çoşkun, kuduz',³⁰ Yakut Türkçesinde o, u>ı değişimi dikkate alındığında (Muk. et: turk. kork- -yak. kırağıy- 'korkmak') buradaki kırık 'gazap, hiddet', horğut- 'hiddetlenmek', horçur 'taşkınlık, yeğnilik, zevzeklik', kurbay- 'kendisini kaybederek çırpınmak', kurban 'kararsızlık, yeğnilik, kendisini oraya buraya çarpma',³¹ Kırgız Türkçesindeki kurdum 'çoşkun ve bulanık su. (taşkın zamanı)',³² Altay Türkçesinin kuzey ağızlarından derlenmiş metinlerde rastlanan kurtan- 'heyecanlanmak', kurtu 'kuduz, sakin olmayan'³³ kelimelerinde de kur- fiil kökünü ayırmak mümkündür.

Türk lehçelerinde söz içi ve söz sonu pozisyonlarda -t- ~ -d- ~ -y- ~ -z- ~ -r- değişimi (mesela, atah ~ adak ~ ayak ~ azak ~ ura 'ayak'; hatıf ~ kazıf/hazıf ~ hadıf ~ kayın ~ huran 'kayın ağacı' vs.) göz önüne alındığında kur kökünün etimolojik açıdan bir çok kelimelerle ilişkisi ortaya çıkmaktadır: Ekseri Türk dillerinde kutur-/kudur- 'kudurmak, kendisini kaybetmek, çoşmak', V. V. Radlov sözlüğünde koduman 'sinirli, kendisini kaybetmiş', kuduk- 'kendisini kaybetmek, çoşmak', kudus 'yaramaz, ipe sapa yatmayan', kudur 'kuduz kedi', L. Z. Budagov sözlüğünde kuduk- 'çoşmak, kendisini kaybetmek', kudukluk 'acelecilik, kendisini kaybetme', kozğun 'çoşkun, heyecanlı', M. Kaşgari sözlüğünde kutur-/kudur- 'haddini aşmak, kudurmak, azmak, çabalamak', kuy- 'ürkmek', Türkmencede kuduz 'kuduz, yaramaz', kuduman 'yaramaz', Uygurcada koz- 'çoşmak, heyecanlanmak', Kazakçada koz- 'çoşmak, sinirlenmek', Yakutçada kuyar- 'yaramazlık etmek', kuyar 'sakin olmayan, oynak' vs.

Moğol dilinde hurdan 'çoşkun', Tunguz-Mançu dillerinde korni "yaramaz,sakin olmayan" vs.³⁴. Görüldüğü gibi verilmiş örneklerde

²⁸ V.V. Radlov, *Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy II*, 1 Sankt-Peterburg 1893-1911, s.578, 931, 932, 933, 935, 955, 959.

²⁹ *Drevnyeturkskiy Slovar*, Leningrad 1969, s.467.

³⁰ *Çuvaşsko-Russkiy Slovar*, Moskova 1961, s.151.

³¹ E. K. Pekarskiy *Slovar* 'Yakutskogo Yazıka, Moskova 1958-1959, C.1, s.1244; C.2, s.1423; C.3, s.3502, 3519.

³² *Kirgizsko-Russkiy Slovar* C. I, Moskova 1965, s.449.

³³ N. A. Baskakov, *Diyalekt Çerneviñ Tatar* (Tuba Kiji) Moskova 1966, s.132.

³⁴ *Oros-Mongol Tol'*, c.I Ulan Bator 1967, s. 60; *Sravnitel'nyy Slovar* 'Tunguso-Mançurskiñ Yazıkov C.I, Leningrad 1975, s.415.

kut/kud/kuy/kuz/koz kökleri ile kur kökünün fonetik ve semantik açıdan bağlılığı kesin olarak tezahür etmektedir.

Kuru kelimesi hakkındaki mülahazalara dayanarak Deli Dumrul boyu'ndaki kuru çay ifadesinin 'çoşkun, kuduz çay' anlamında olduğunu ve Deli Dumrul'un kuru çayın üzerine değil, kuduz, çoşkun çayın (başka bir yerden geçilmesi imkansız olan dağ çayının) üzerine köprü yaptırdığını açıkça söyleyebiliriz.

Kitab-ı Dede Korkut'taki çay kelimesi ise 'küçük çay' anlamındadır. 'Büyük çay, nehir' anlamında burada su kelimesi kullanılmıştır. V. V. Radlov sözlüğünde de çay kelimesi Çağatayca kaynaklara istinaden 'küçük çay, ırmak' manasında açıklanmaktadır.³⁵

1. ve 4. boylardaki su ve sucu kelimelerinin moğol menşeli olması kanaatindeyiz. Moğol dilinde suv ve süv kelimeleri 'dar geçit, dar köprü' anlamı ifade etmektedir.³⁶ Bu kelimeye bir çok Tunguz-Mançur dillerinde suve 'delik, dar köprü', moğol yazı dilinde sübe, buryat dilinde hübe şeklinde rastlanmaktadır.³⁷ Su 'dar geçit, dar köprü' kelimesi de çağdaş Türk lehçelerindeki su kelimesi gibi sub>suv>su şeklinde fonetik değişime maruz kalmıştır. Kitab-ı Dede Korkut'ta moğol asıllı bu kelimenin Türkçe karşılığına keçit 'geçit' şeklinde sık sık rastlamak mümkündür: *Kanlı kanlı sular dan keçit versün* (Basat boyu, D-234) *Kanlı kanlı sular geçer olsa keçüt versün* (Beyrek boyu V-25); *Kara ölüm geldiğinde keçit versün* (Boğaç boyu, D-35). Orhan Şaik Gökyay haklı olarak sonuncu cümledeki keçit kelimesi ile Sırat köprüsüne işaret edildiğini göstermiştir.³⁸ Sırat köprüsüne halk arasında kıl köprü de denilmektedir.

Kitab-ı Dede Korkut'taki sucu/suci kelimesine gelince, o da su 'dar geçit, dar köprü' köküne bağlanmaktadır. Sucu/suci sözcüğündeki -cu/-cı küçültme ekidir. Kelime 'köprücük' anlamı ifade etmektedir. G. İ. Ramstedt türk dillerindeki -(a)c, -(a)ç küçültme ekini (Muk. et. Ata- ataç 'babacık', ana - anaç 'annecik' vs.) moğol ve Tunguz-Mançu dillerine ait -ci/-çi/-açi ekiyle tutuşturarak onların tarihen bir kökten türediği kanaatine gelmiştir: Tung.-manç. hunaci 'kızcağız' (<hun' kadın'), asaci 'kız' (<asa 'kadın') vs.³⁹ Buna eseslanarak sucu/suci sözcüğünün 'köprücük' anlamında bilavasita Moğol menşeli olmasını söylemek mümkündür. Türk ve Moğol dillerinde -c/-ci eki hem de benzetme anlamı ifade etmektedir. Muhtemelen bu ekin küçültme manası benzetme, mukayese manası temelinde ortaya çıkmıştır. -ci küçültme ekine Kitab-ı Dede Korkut'taki imrençi kelimesinde de rastlanmaktadır.

Son olarak bunu da ilave edelim ki, ta eski çağlardan başlayarak günümüze kadar Türk inançlarına göre köprü yaptırmak (Dede Korkut'ta salamak) en büyük sevap işlerden sayılmıştır. Dirse Han'ın hatunu ve Burla Hatun'un soylamalarındaki

³⁵ V. V. Radlov, a.g.e., C.II, s.918, 922.

³⁶ Kratkiy Mongol'sko-Russkiy Slovar' Moskova, 1947, s.186.

³⁷ Sravnitel'nyy Slovar' Tunguso-Mançurskiy Yazıkov, C.II, Leningrad, 1977, s.117.

³⁸ O. Şaik Gökyay, "Dede Korkut Destanlarında İslami Unsurlar", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten), Ankara 1971, s.68.

³⁹ G.İ. Ramstedt, Vvedeniye v Altayskoye Yazıkoznaniye, Moskova 1957, s.190-192

Kuru kuru çaylara su saldım “*Coşkun coşkun çaylara köprü saldım (yaptırdım)*” cümlesi de bu sevap için neticesinde Tanrının onlara oğul vermesini belirtmektedir.

Ahtarmak ‘hesaplamak, sayı saymak’. Bu kelime destanın yalnızca Beyrek boyunda işlenmiştir: *Pay Böre Beg aydur: Mere benim oğlum baş mı kesdi kan mı dökdü? Beli baş kesdi, kan dökdü, adam ahtardı – dediler* (D-74). Cümlenin Dresden nüshasındaki adam ahtardı kısmı Vatikan nüshasına alınmamıştır. Mantıksal açıdan ahtar- fiilinin Türk lehçelerinde malum olan ‘aramak’ ve ‘devirmek, çevirmek’ manaları metine hiç uymamaktadır. Beyreğin baş kesip kan döktükten sonra hangi adamı aradığı veya hangi adamı devirdiği kesinlikle belli olmamaktadır. E. K. Pekarskiy Yakutçada ahtar- fiilinin ‘hesaplamak, sayı saymak’ anlamında kullanıldığını kaydeder.⁴⁰ Bu anlamda kelimeyi metne dahil ettikte Dresden nüshasındaki cümle “*Beli baş kesdi, kan dökdü, adam hesapladı (saydı)*” şeklinde anlaşılır. Bu mana, yani savaşta öldürülen adamın (düşmanın) hesaplanması eski Türk töresinde iki etnografik merasime bağlıdır. Oğuz adetine göre baş keserek kan dökmeyen, yani yiğitlik göstermeyen adamın resmi ad taşınması kabul edilmezdir. Adı kazanmak gerekirdi. Ve kazanılan ad er adı hesap edilirdi (Buna kadar ise gay-i resmi taşıdığı ad oğlan adı sayılırdı.)⁴¹ Bunu Orhun-Yenisey ve Talas abidelerinin olgularından da görmek mümkündür: “...*inim Kül Tigin er at bultı*” (Kül Tigin abidesi); “*Er atım Yaruğ Tigin*” (3. Çahöl abidesi); “*Er atım Ögdem Inal* (Ak Yüs abidesi); “*Er atım Kara Çor*” (2. Talas abidesi) vs. Savaş zamanı öldürülen adamın hesaplanması defnolma merasimi için de önemliydi. Eski Türkler ölüyü mezara gömdükten sonra kabrin üzerine onun ömür salnamesini aks ettiren yazılı taş koyar ve mezarın yanında öldürdüğü adamların sayısı kadar balbal dizerdiler. Kül Tigin’in mezarı yanında 169 balbalın (öldürdüğü adamların taştan yonulmuş kaba heykellerinin) dizilmesi bunun somut belgesidir.

E. K. Pekarskiy Yakutçadaki ahtar- ‘hesaplamak, saymak’ fiilinin ve bu fiile bağlı ağıs ‘hesap, sayı,’ ağıs- ‘saymak, hesaplamak’, ağın- ‘saymak, hesaplamak’, ahıs ‘hesap’ vs. kelimelerin etimolojik açıdan sağıs ‘hesap, sayma’ kelimesinden türediğini kanıtlamaktadır.⁴²

Yakutçada kelime öncesinde s ünsüzünün düşmesi başka Türk lehçelerinin materyalleri ile mukayesede sistemli seciye taşımaktadır.

Yakutçada:

emis

ü

en

Başka Türk Lehçelerinde:

semiz / semis ‘semiz’

suv / su ‘su’

sen ‘sen’(2. Ş. Zamiri)

⁴⁰ E. K. Pekarskiy, Slovar’ Yakutskogo Yazıka, C.I, Moskova 1958, s.208.

⁴¹ Yunus Memmedli, Eski Türkçede Şahıs Adları ve Ünvanları, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten-1994), Ankara 1996, s.107.

⁴² E. K. Pekarskiy, a.g.e, s.205.

iñir	siñir 'damar'
is-	sis- /şiş- 'şişmek'
ü:t	süt /süyt 'süt'
ağıs/afıs/oğus	sekis/sekiz 'sekiz'
arı	sarığ/sarı 'sarı'
ilk-	sil- 'silkelemek'
üöt	söğüt 'söğüt'
iñ-	siñ-/sin 'sindirmek'
ağın-	sağın- 'hatırlamak'
üñü	süñük/süñü/süñü 'süñü'
āyı	sayı 'her biri, her'
ün-	sun- 'sunmak' vs ⁴³

Aynı ses düşümüne Kitab-ı Dede Korkut'ta işlenmiş ve anlamı şimdiye kadar belirlenmemiş başka bir kelimedede rastlanmaktadır. Salur Kazan'ın tutsak olduğu boy'da (11. boy) "*Arkıc kırdı yaykanur umman deñizinde, Sarp yerlerde yapılmış kâfir şehri*" satırları ile başlayan soylamada (bu soylamanın ekser satırları yanlış okunmuş ve manalandırılmıştır. Soylamanın zor anlaşıldığını tertipçilerin hepsi itiraf etmektedirler) kâfir şehrinin kız gelini hakkında söylenmiş böyle bir satır vardır: "*Öñin koyup tersin okur kızı gelini*" (D-279). Bu satırı oku-fiilinin çağdaş türk dillerindeki 'kitap okumak' veya eski Türkçedeki 'çağırarak, seslemek' anlamları ile mantıksal kavramak çok zordur ve belkide imkansızdır. Neden kâfirin kızı gelini kitabı tersine okuyordu? Kitap okumayı sadece kâfirin kızı gelini mi biliyordu? Bu sorulara mantıksal yanıt vermek için kâfirin kız gelinini yardıma çağırarak mı lazım imiş... Zannediyoruz ki buradaki oku- fiili 'gizlemek, saklamak, örtmek' anlamındadır. Bu mana dikkate alındığında satırdaki mantıksızlık da ortadan kalkmış oluyor. Ve satır böyle anlaşılıyor:

"Öñünü koyup tersini (arkasını) saklar (gizli tutar) kâfirin kızı gelini" Bu satır net bir şekilde kâfirin kız gelininin arkası örtülmüştü, öñü açık elbise giymesine işaret ediyor. Kaynaklarda bir zamanlar Prof. A. M. Samoyloviç'in Stavropol bölgesinde yaşayan Truñmenlerden toplayarak Rus Etnografya Müzesine verdiği Truñmen kadınlarına mahsus kırmızı ipekten hazırlanmış çember denilen bir elbisenin tasviri dikkati çekiyor. (Truñmenler Türkmenlerin Kuzey Kafkasyada

⁴³ Araştırmacılar Yakutçada anlaut'ta s ünsüzünün düşmesinde aralık aşama gibi Başkurtçada aynı kelimelerde bu pozisyonda h ünsüzü kullanılmasını gösteriyorlar. Başka sözle, bu değişimin s>h>ø şeklinde baş verdiğini söylemektedirler.

Başka Türk Lehçelerinde:	Başkurtçada:	Yakutçada:
Sarı(ğ)	harı	arı 'sarı'
Sekiz/sekis	higez	ağıs 'sekiz'
Semiz/semis	himez	emis 'semiz'
Sen	hin	en 'sen' (2. Ş. Zamiri)
Sokuş/soğuş	huğış	oğus 'savaş'
Süt/söt	höt	üt 'süt' vs.

yaşayan bir koludur) Bu kadın elbisesinin arkası saçların dibine kadar (kulakları dahil) örtülü, önü ise arkaya nispeten açık şekildedir. Elbise arka taraftan aşağıya doğru üçgen şeklinde uzanmaktadır. Kazakların “kimeşek” adlı elbisesi ve çağdaş Türkmen kadınlarının geleneksel elbiseleri de buna benzemektedir⁴⁴.

Yukarıda hakkında bahsettiğimiz oku- /ohu- ‘gizlemek, saklamak, örtmek’ fiili Yakutça’da kelime öncesinde s ünsüzünün düşmesi kuralına uyarak sak ‘gizli, örtülü’, sakla- ‘gizlemek, örtmek’ sözcüklerine bağlanmaktadır.

Etimolojik alanda çalışma yapan bazı araştırmacılar oku- /ohu- veya ok/ok- kelimesinin tarihen mevcut olması hakkında varsayım şeklinde fikir söylemişlerdir.

E. V. Sevortyan, oğur-, oğurla- ‘çalmak, hırsızlık etmek,’ oğrı ‘hırsız’ sözcükleri ile aynı semantik yuvada verdiği oğrı, oğur ‘gizli, saklı,’ oğurla- ‘gizlemek, saklamak’ kelimelerinin teorik olarak oğ ‘gizli’, oğ- ‘gizlemek’ kökünden türemesi ihtimali üzerinde durmaktadır.⁴⁵ Daha öncesi, H. Vamberi oğur ‘gizli’ kelimesinin menşe açısından ak, ok ‘gizli, saklı, örtülü’ köküne bağlı olması fikrini ileri sürmüştür.⁴⁶ Kitab-ı Dede Korkut’ta ohu- ‘gizlemek, saklamak, örtmek’ fiilinin işlenmesi daha önce söylenmiş teorik iddianın doğruluğunu kanıtlamaktadır.

Kanaatimizce M. Kaşgari sözlüğündeki oğrı ‘gizli’, oğurla- ‘gizlemek’⁴⁷, V. V. Radlov sözlüğündeki uğur ‘koruma’⁴⁸, Anadolu ağızlarından derlenmiş uğur, ‘korunma yeri’ (yağmurdan, güçlü rüzgârdan)⁴⁹, Azerbaycan ve Türkmen dillerindeki oğrin ‘gizlice’ gibi kelimeler bilavasita ok ‘gizli’, oku-/ohu- ‘gizlemek’ kelimelerinden türemişlerdir. Genel olarak kelimenin gelişmesi şu şekildedir: Sak ‘gizli, örtülü, saklı’ > ak/ok ‘gizli, örtülü’ > oku- ‘gizlemek, örtmek’ > ohu- ‘gizlemek, örtmek’. Bu fonetik gelişmedeki a>o, u değişimi sistemli olarak çağdaş Çuvaş dilinde tezahür etse de Yakutçadaki bazı örneklerde de korunmaktadır: Ağıs/Oğıs ‘sekiz’, oğuy/ağrıy ‘örümcek’, ohotor/ahtar- ‘eğilmek, çevrilmek, düşmek’, hamıs/homus ‘kamuş, saz’ vs.

Biz burada yıllar boyunca araştırmacılar tarafından yanlış okunmuş ve anlamları doğru tespit edilmemiş birkaç kelime üzerinde durduk. Araştırmalar derinleştikçe ve metne daha titiz yaklaşıldıkça ANA KİTABIMIZ gibi değerlendirilen Kitab-ı Dede Korkut’un alt tabakasını oluşturan eski dil özelliklerinin, tarihin sert dönüşlerinde unutulmuş bir çok kelimenin ortaya çıkacağı muhakkaktır.

⁴⁴ S. M. Abramzon, A. N. Samoyloviç-Etnograf. “Tyurkologičeskiy Sbornik,1974” Moskova 1978, s.183. Çenber kelimesine Dede Korkut destanında da rastlanıyor: Çenberüme alca kanum dökeyin mi? (D-139). Bu cümledeki çenber kelimesi adeta “yemeni, yazma, başörtüsü” gibi izah olunmaktadır. (Bk.: M. Ergin, Dede Korkut Kitabı –İndeks-Gramer-, 1991, s.72.) Bizce metine “elbise” anlamı daha çok uymaktadır.

⁴⁵ E. V. Sevortyan, a.g.e., C.I, s.412-414.

⁴⁶ E. V. Sevortyan, a.g.e., s.414.

⁴⁷ Drevnetyurkskiy Slovar’, Leningrad 1969, s.363-365.

⁴⁸ V.V. Radlov, a.g.e., C.I, s.1010.

⁴⁹ E.V. Sevortyan, a.g.e., C.I, s.414.